

**Klasik Mantıkta Seçmeli Kıyaslar Kâtibi'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr'ı Ekseninde Bir
Tür İnceleme**

Elective Syllogisims in Classical Logic A study on the Axis of the
Sharh Kashf al-Asrâr of Kâtibi

Hasan AYIK

Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi
Anabilim Dalı
Professor, Yıldırım Beyazıt University,
Faculty of Islamic Studies,
Department of Islamic Philosophy
Ankara / TURKEY
hayik@ybu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1639-8052

Enver ŞAHİN

Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Mantık Anabilim Dalı
Research Assistant, Recep Tayyip Erdogan
University, Faculty of Theology,
Department of Logic
Rize / TURKEY
enver.sahin@erdogan.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6905-8671

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Nisan / April 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Haziran / June 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Ayık, Hasan– Şahin, Enver. “Klasik Mantıkta Seçmeli Kıyaslar Kâtibi'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr'ı Ekseninde Bir Tür İnceleme”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2019): 221-246.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

İslam mantık tarihinde 13. yy. özgün metinlerin üretildiği ve bu alanda önemli alimlerin yetiştiği bir dönemdir. Bu dönemde yetişen mantık alimlerinden biri de, mantık eserleri yüzyıllardır medreselerde okutulan Necmuddîn el-Kâtibî'dir.(v.1277) Kâtibî, mantık alanında eş-Şemsiyye gibi metni tamamıyla kendine ait eserler kaleme aldığı gibi bunun yanında bazı mantık metinleri üzerine de şerhler yazmıştır. Şerh türündeki mantık eserlerinden en önemlilerinden biri Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr'dır. Bu şerhi Kâtibî yine o dönemde yetişen ve İbn Sînâ-Râzî çizgisinde mantık anlayışını sürdüren Efdâlüddîn el-Hûnecî'nin(v.1248) Keşfu'l-esrâr adlı eserinin üzerine yapmıştır. Hûnecî'nin bu eseri mantık alanında yazdığı en hacimli ve en çok rağbet gören eserdir. Hûnecî bu eserine başta seçmeli kıyaslar olmak üzere belli başlı bazı mantık konularını dahil etmemiştir. Kâtibî Hûnecî'nin yer vermediği mantık konularına şerhinde değinmektedir. Bu çalışmada Kâtibî'nin söz konusu eserdeki görüşleri çerçevesinde seçmeli kıyaslar konusu tartışmalı noktalarıyla birlikte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Seçmeli kıyas, İbn Sînâ, er-Râzî, el-Kâtibî.

Abstract

In the History of Islamic Logic, thirteenth century is a period in which important scholars lived and produced original texts in the field. One of the scholars of this period whose works on logic were taught in the madrasahs for centuries was Najm al-Dîn al-Kâtibî (d. 1277). Kâtibî wrote original works such as *Al-Shamsiyya* as well as commentaries on some texts of logic. One of the most important of such commentaries was *Sharh kashf al-asrâr 'an gavâmiz al-afkâr*. This is a commentary on *Kashf al-asrâr* of Afdaluddin al-Hunaji (d. 1248) who lived in the same period and followed Ibn Sina- Râzî line of classical logic. This is a voluminous and most popular work of Hunaji on logic. But he did not include some important topics of logic, such as selective syllogism

* Bu makale Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hasan Ayık danışmanlığında devam etmekte olduğum "Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi" başlıklı doktora çalışmasından ortaya çıkarılmıştır.

in this work. Kâtibî includes these topic in his commentary. This study examines his view on selective syllogism within the limit of his views in the commentary.

Key Words: Logic, Selective Syllogism, Avicenna, al-Râzî, al-Kâtibî.

Giriş

İslam mantık geleneği içerisinde kıyasın nasıl taksim edileceği, seçmeli kıyasın kıyas taksimi içerisinde hangi başlık altında konumlandırılacağı hususunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Genel olarak mesela Fârâbî mantığında kıyas; yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılmakta seçmeli kıyaslar bu taksimat içerisinde şartlı kıyasların altında bir başlık olarak değerlendirilmektedir.¹ İbn Sînâ mantığında ise kıyas; kesin(iktirânî) ve seçmeli(istisnâî) olmak üzere ikiye ayrılmakta, yüklemli ve şartlı kıyaslar ise kesin kıyaslar başlığı altında incelenmektedir.² Her iki görüş mukayese edildiğinde seçmeli kıyaslar; Fârâbî mantığında şartlı kıyaslar içerisinde ele alınırken İbn Sînâ mantığında ise başlı başına kıyasın bir türü olarak telakki edilmektedir. Genel anlamda İbn Sînâ mantığına sadık kalmakla beraber bu sisteme eleştiriler yönelten ayrıca İslam mantığına bazı yenilikleri de ilave eden mantıkçılardan biri olan Efdâluddîn el-Hüncî(v.1248) bir bölüm olarak seçmeli kıyasları en hacimli eseri olan *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr'* a dâhil etmemektedir.³ Bu esere

¹ Ebu Nasr el-Fârâbî, *Kitâbu'l-kıyâs*, thk. Refik el-'acem, (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), (Beyrut: Darü'l-meşrik, 1987), 20, 31-33; Fârâbî, *Kitabü'l kıyâsi's-sagîr 'ala tarikati'l-mütekellimin*, (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), (Beyrut: Darü'l-meşrik, 1987), 72-76; Fârâbî, *Kitabü'l kıyâsi's-sagîr*, nşr. Mübahat Türkçüel, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990) 106; Mustafa Yeşil, *Fârâbî'de ve Quine'da Dil-Anlam ve Doğruluk İlişkisi* (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015), 157-158.

² Ebu Ali Hüseyin b. Abdillâh İbn Sîna, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 58; İbn Sînâ, *Kitabü's-şifâ: Kıyas*, thk. İbrahim Medkour, (Kahire: el-Heyetü'l-âmme li-şuûni'l-metâbi'î'l-emîriyye, 1964), 106; İbn Sînâ, *Kitâbu'l-evsat fi'l-mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 213, 33a. İbn Sînâ'nın mantık alanına en önemli katkılarında biri Fârâbî'nin şartlı kıyaslarını kesin şartlı ve seçmeli şeklinde ikiye ayırması ve şartlı kıyasları detaylı bir şekilde ele almasıdır. Bkz. Ali Durusoy "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami İlimler Dergisi*, 2 (2010): 9-20.

³ Başlı başına Hüncî'nin seçmeli kıyasları eserine dahil etmemesi bile mantıktaki bir yeniliğe işaret etmiş olmasına rağmen onun mantık alanında bahsedebileceğimiz en önemli yeniliği mantığın konusu noktasında klasik anlamdaki İbn Sînâ'nın görüşünün dışına çıkmasıdır. O, mantığın konusu "ikinci akledilirler"dir diyen İbn Sînâ'dan ayrı olarak mantığın konusunu "tasavvuri ve tasdiki bilinenler"dir şeklinde değiştirmektedir. Mantığın konusu hakkındaki tartışmalar için bkz. Khaled el-Rouayheb, "Post-Avicennan Logicians on the Subject Matter of Logic: Some Thirteenth-and Fourteenth-Century Discussions", *Arabic Sciences and Philosophy*, 22 (2012): 69-90. Ayrıca onun mantığa dahil ettiği diğer

hacimli bir şerh yazan Necmeddîn el-Kâtibî(v.1277), İbn Sînâ'nın taksimini esas alarak *Keşfu'l-esrâr* üzerine yazdığı şerhe seçmeli kıyasları eklemektedir. Kâtibî şerhinde seçmeli kıyasın tanımını, çeşitlerini, şartlarını ve tarih boyunca seçmeli kıyas etrafında dönen bazı tartışmaları ele almaktadır. Bu eserinin yanında Kâtibî, seçmeli kıyaslara eş-Şemsiyye, 'Aynu'l-kavâid, Bahru'l-fevâid ve el-Münannas fî şerhi'l-Mülâhhas gibi diğer eserlerinde de temas etmektedir. Bu çalışmada Kâtibî'nin seçmeli kıyaslar ile ilgili görüşleri *Keşfu'l-esrâr* şerhi merkezde olmak üzere tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kâtibî, seçmeli kıyası “Sonucun aynısının veya çelişliğinin öncüllerde bilfiil olarak zikredildiği kıyas” şeklinde tarif etmektedir.⁴ Bu açıdan bakıldığında o, İbn Sînâcı geleneğe ait yerleşik ve müesses tanımı benimseyip sürdürmektedir.⁵ Ayrıca ona göre seçmeli kıyaslar bir şartlı önerme ve bu şartlı önermeden istisna edilen istisna öncülü olmak üzere iki öncülden tertip edilmektedir. Kâtibî'nin seçmeli kıyasta ikinci sıradaki öncülü yüklemli öncül olarak isimlendirmeyip istisna öncülü olarak adlandırmasının nedeni; istisna öncülünün bitişik ve ayrı olmak üzere şartlı önermelerden de oluşabilme ihtimaline sahip olmasıdır. Seçmeli kıyastaki şartlı öncül; eğer iki bitişik veya iki ayrı şartlı önermeden oluşmuşsa bu durumda şartlı önermeden yapılan istisna öncülü şartlı önermelerden oluşturulmak durumunda kalacaktır. Dolayısıyla ona göre istisna öncülünü yüklemli öncül olarak isimlendirmek uygun değildir. Şartlı öncül şayet bir şartlı bir de yüklemli önermeden oluşmuşsa bu takdirde istisna öncülünün hem yüklemli hem de şartlı önermeden oluşma ihtimali de

yenilikler için bkz. Khaled el-Rouayheb, “Introduction”, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, nşr. Khaled el-Rouayheb, (Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389): iii-liz.

⁴ Ali b. Ömer el-Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1417, 250b.

⁵ İbn Sînâ'nın seçmeli kıyas tanımı için bkz. İbn Sîna, *İşaretler ve Tembihler*, 58; İbn Sînâ, *Kitabü's-şifâ: Kıyas*, 389; İbn Sînâ, *en-Necât fî hikmeti'l-mantikiyye ve't-tabî'iyye ve'l-ilahîyye*, thk. Macid Fahri, (Beirut: Dâru'l-afaki'l-cedide, 1985), 69. Bu geleneği sürdürerek hemen hemen aynı tanımı yapanlar için bkz. Zeynüddîn es-Sâvî, *el-Besâiri'n-Nasîriyye fî ilmi'l-mantık*, nşr. Refik el-Acem, (Beirut: Daru'l-fikri'l-Lübnânî, 1993), 169; Fahreddîn Râzî, *Lübâbü'l-işârât*, nşr. Said Atiyye, (Mısır: Matbaatü's-saade, h. 1355), 31; Esîrüddîn el-Ebherî, *Keşfu'l-hakâik fî tahriri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001), 122; Şehabeddin es-Sühreverdî, *el-Meşâri' ve'l-mutârahât*, thk. Maksud Muhammedî, Eşref Âli Pür, (Köln-Beyrut: Menşuratü'l-cemel, 2011), 244; Nasirüddîn et-Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs fî'l-mantık*, thk. Hasan eş-Şafii ve Muhammed Sa'id Cemalüddîn (Kahire: Meclisü'l-alâi's-sekâfe, 2004), 199; Şemsüddîn es-Semerkindî, *Kıstâsu'l-efkâr fî tahkiki'l-esrâr*, thk. Necmeddin Pehlivan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 323.

bulunmaktadır.⁶ Şartlı öncülü yüklemli ve bitişik şartlı önermeden, istisna öncülü ise yüklemli önermeden oluşan seçmeli kıyasa aşağıdaki kıyas örnek olarak gösterilebilir:

- (i) Her ne zaman A B ise o halde (her ne zaman C D ise o halde H Z' dir)' dir.

Ancak A B' dir.

Her ne zaman C D ise o halde H Z' dir.

Kâtibî bu tarif ve açıklamaları yaptıktan sonra Fahreddin Râzî'nin seçmeli kıyasın öncülleri hakkında kullandığı bir iddiayı tartışmaya açmaktadır. Râzî, genel olarak seçmeli kıyaslardaki şartlı öncül ile kesin kıyaslardaki büyük öncül; istisna öncülü ile kesin kıyaslardaki küçük öncül arasında benzerlik kurmaktadır.⁷ Kesin kıyasların büyük öncülünde orta terim için sabit olan hüküm; büyük terim için de sabittir. Küçük öncülünde ise küçük terim için sabit olan hüküm; büyük terim için de sabittir. Râzî'ye göre kesin kıyaslara ait bu durum seçmeli kıyasların öncüllerine de şamildir.⁸ Kesin kıyasların büyük öncülünde anlatılan hüküm ilişkisi seçmeli kıyasların şartlı öncülünde, küçük öncülünde anlatılan hüküm ilişkisi de seçmeli kıyasların istisna öncülünde geçerlidir. Bu açıdan Râzî, kesin kıyasların büyük öncülüyle seçmeli kıyasların şartlı öncülü, kesin kıyasların küçük öncülüyle seçmeli kıyasların istisna öncülü arasında hükmün intikalini medar tutarak bir bağlantı kurmaktadır.

Kâtibî ise Râzî tarafından kurulan seçmeli kıyasların öncülleri ile kesin kıyasların öncülleri arasındaki bağlantıya katılmamaktadır. Çünkü o, seçmeli kıyasların öncüllerine ait hükümlerin kesin kıyasların bütün şekillerinde ifade edilen hükümlere mutabık düşmeyeceğini ifade ederek Râzî'yi eleştirmektedir. Ona göre Râzî'nin sözünü ettiği bu benzerlik, ancak iki şart altında mümkündür: Birincisi, seçmeli kıyasın, şartlı öncülünün bitişik şartlı önerme ve

⁶ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 250b.

⁷ İsmail Hanoğlu, *Fahrüddin er-Râzî'nin Kitabı'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, (Doktora Tezi Ankara Üniversitesi 2009), 183-184; Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-mülâhhas*, thk. F. Karameleki-A. Asgarinejad, (Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı İmam Sâdık, h. 1382), 320-321.

⁸ Hanoğlu, *Fahrüddin er-Râzî'nin Kitabı'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 183-184; Râzî, *Mantıku'l-mülâhhas*, 320-321.

istisna öncülünün şartlı öncülün bileşeninin istisnası olması. İkincisi ise kesin kıyasın birinci şekilden kıyas olması. Bunun dışında Râzî'nin bahsettiği mukayese; kesin kıyasların ikinci, üçüncü ve dördüncü şekilden olup seçmeli kıyasın ise şartlı öncülün ayrı şartlı önermeden, istisna öncülünün ise art-bileşenin çelişğinin istisnası şeklinde olduğu durumlarda mümkün gözükmemektedir.⁹ Çünkü Kâtibî açısından bakıldığında kesin kıyasların ikinci şeklindeki büyük öncülde sabit olan durumla seçmeli kıyasın şartlı önermesinde sabit olan durumu benzer tutmak anlamsız olacaktır.

Seçmeli kıyaslar şartlı öncülün bitişik ve ayrı şartlı olmasına göre iki kısma ayrılmaktadırlar.

1. Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan Seçmeli Kıyaslarla İlgili Problemler

Seçmeli kıyasların şartlı öncülü bitişik şartlı önerme olduğunda istisna öncülünde bu şartlı önermenin ya ön-bileşeninin aynısı veya çelişği ya da art-bileşenin aynısı veya çelişğinin istisnası yer alabilmektedir. İstisna öncülünde bitişik şartlı önermenin herhangi bir tarafının aynısının veya çelişğinin istisna edilmesine bağlı olarak seçmeli kıyas şu şekilde sonuç verecektir:

- 1- İstisna öncülünde şartlı öncülün ön-bileşeninin aynısı istisna edilirse sonuç art-bileşenin aynısı çıkar.
- 2- İstisna öncülünde şartlı öncülün ön-bileşeninin çelişği istisna edilirse seçmeli kıyas sonuç vermez.
- 3- İstisna öncülünde şartlı öncülün art-bileşeninin aynısı istisna edilirse sonuç çıkmaz.
- 4- İstisna öncülünde şartlı öncülün art-bileşeninin çelişği istisna edilirse sonuç ön-bileşenin çelişği şeklinde çıkar.¹⁰

Ayrıca, yukarıda sonuç veren iki ferdin sonuç verebilmesi için seçmeli kıyaslar içerisinde yer alan bitişik şartlı önermenin Kâtibî'ye göre şu üç şartı taşıması gerekir:

- (i) Şartlı öncül olumlu olmalıdır.¹¹ Zira şartlı önermede olumsuz hüküm verilmesi, şartlı önermenin tarafları arasındaki bitişme (ittisal)

⁹ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 250b.

¹⁰ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 250b.

hükümünü ortadan kaldıracacağı için istisna öncülünde bu taraflardan birinin aynısının veya çelişğinin istisna edilmesi durumunda şartlı öncülün diğer tarafının aynısının veya çelişğinin sonuç olarak çıkması mümkün değildir.¹² Kâtibî olumsuz ama olumlu önermeye denk bir şartlı önermenin de seçmeli kıyasın şartlı öncülünde zikredilemeyeceğini bunun yerine ancak olumluya döndürmesi yapılabilen bir olumsuz önermenin şartlı öncülde zikredilebileceğini belirtmektedir.¹³

- (ii) Seçmeli kıyasta şartlı öncül bitişik şartlı önerme olduğunda onun rastlantısal(ittifaki) değil gerekli(lüzumî) olması zorunludur. Kâtibî'ye göre şartlı öncül bitişik şartlı önerme olduğunda onun çeşidinin rastlantısal olmamasının nedeni rastlantısal olduğunda istisna öncülünde ön-bileşenin aynısının istisna edilmesiyle art-bileşenin aynısının sonuç olarak çıkmasıdır.¹⁴ Kâtibî'ye göre rastlantısal bir önermenin gerekli olabilmesi için ancak ön-bileşen ile art-bileşen arasına birbiriyle lüzumiyeti sağlayan başka bağlantıların eklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Art-bileşenin sonuç olarak çıkabilmesi için ön-bileşenin istisnasına eklenmiş olan bu bağlantıların da ön-bileşene ilişmesinin zorunlu olduğunun bilinmesi gerekir ki bu da ön-bileşen ile bağlantılar arasında devre yol açacaktır. Bu nedenle şartlı önermenin rastlantısal değil de gerekli oluşu esastır.¹⁵
- (iii) Kâtibî'nin üçüncü sırada zikrettiği şart, şartlı öncülün tümel olmasıdır. Şartlı önermelerin tümelliği; taraflar arasındaki bağlantının tüm zamanlarda ve durumlarda; tikelliği ise kısmi zaman ve durumlarda kurulmasıdır. Seçmeli kıyaslarda şayet şartlı öncülün niceliği tümel, istisna öncülünün niceliği tikel olursa istisna öncülünde istisna edilen

¹¹ Kâtibî, *Aynü'l-kavâid fi'l-mantık*, (Süleymaniye Ktp Ragıp Paşa 1481), 65a.

¹² Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 250b-251a.

¹³ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 250b-251a.

¹⁴ Kâtibî, rastlantısal bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisinin ön-bileşenin ihdas edilmesiyle değil her iki tarafın yani hem ön-bileşen hem de art-bileşenin aynı anda ihdas edilmesiyle gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Rastlantısal bitişik şartlı önermede ön-bileşenin lüzum ilişkisini tesis edememesi nedeniyle seçmeli kıyaslarda sadece ön-bileşenin istisnası sonuç elde edilmesi için yeterli olmayacaktır. Bu yüzden seçmeli kıyaslarda o, rastlantısal önermeden kaçınılması gerektiğini savunmaktadır. Kâtibî, *Bahru'l-fevâid fi şerhi 'ayni'l-kavâid*, Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, 1481), 152b. Kâtibî, *Münannas fi'l-mantık*, (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 1680), 161b.

¹⁵ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 251a.

durumun zamanıyla şartlı öncülde ifade edilen durumun zamanı birbiriyle örtüşmeyecektir. Dolayısıyla bu durumda kıyastan sonuç çıkacağından emin olunamaz.¹⁶

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere seçmeli kıyasların şartlı öncülü bitişik şartlı önermeden oluştuğunda bitişik şartlı önermeden yapılan şu iki istisna sonuç vermektedir: (i) Ön-bileşenin aynısının istisnası, (ii) art-bileşenin çelişiginin istisnası. Buna karşın İbn Sînâ öncesi bazı mantıkçılar seçmeli kıyasların şartlı öncülünde lüzumun tam olması durumunda istisna öncülünde şartlı öncülün ön-bileşen veya art-bileşenin aynısının ya da ön-bileşen veya art-bileşenin çelişiginin istisna edilmesi halinde de seçmeli kıyasların sonuç vereceği iddiasındadırlar. Onlara göre bu iki sonuç veren kıyas genel olarak mantıkçıların kabul ettiği ön-bileşenin aynısı ve art-bileşenin çelişiginin istisnası şeklindeki seçmeli kıyaslara göre daha belirgin ve açık biçimde sonuç vermemelerine rağmen harici bazı destek ve ilavelerle yine de sonuca ulaştırmaktadırlar. Onlar bu iddialarını şu yolla ispat etmektedir:

...ancak, ön-bileşenin aynısının sonuç olarak elde edilmesi için art-bileşenin aynısının istisna edilmesi ve art-bileşenin çelişiginin sonuç olarak elde edilmesi için ön-bileşenin çelişiginin istisna edilmesi şeklinde kurulan kıyastan sonuç çıkması, kendi başına açık bir kıyasla gerçekleşmez. Aksine o, kamil olmayan bir kıyastır. Bu kıyasın kamil olabilmesi ise ancak şartlı önermedeki lüzumun tam ve bunun neticesinde de döndürülebilir olması gerekir. Seçmeli kıyastaki şartlı öncülün döndürülmesi için de şöyle deriz: Bitişik şartlı önermedeki art-bileşeni ön-bileşen, ön-bileşeni ise art-bileşen yaparız. Meydana gelen ikinci bitişik şartlı önermeden ön-bileşeni istisna etmek istediğimiz zaman bu, ilk bitişik şartlı önermedeki art-bileşenin istisnası anlamına gelecektir. Ve sonuçta da ilk şartlı önermede ön-bileşen olanın istisnası gerçekleşecektir. Eğer ikinci önermedeki art-bileşenin çelişigini istisna etmek istersek, bu birinci bitişik şartlı önermedeki ön-bileşenin aynısının istisnası olduğu için sonuç birinci bitişik şartlı önermede art-

¹⁶ Kâtibi, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 251a.

bileşenin aynısı ikinci bitişik şartlı önermede ise ön-bileşenin çelişği olarak çıkacaktır.¹⁷

İbn Sînâ ise seçmeli kıyasın aslını dikkate almadıkları, aslı dışında tali konuları da seçmeli kıyasın içerisine dahil ettikleri nedeniyle onları eleştirmekte tercih ettikleri metotları da sağlıklı bulmamaktadır.¹⁸ Çünkü İbn Sînâ'ya göre kamil olmayan kıyası kamil hale getirmek için kullanılan harici destekler seçmeli kıyasın aslından sayılamazlar. Ona göre şartlı öncül seçmeli kıyasta sadece suret itibariyle dikkate alınmalıdır. Seçmeli kıyasın şartlı öncülünün suret itibariyle incelenmesi ise bizatihi onun salt bildirdiğine odaklanmayı gerektirmektedir. Yoksa içerik itibariyle ona yönelmeyi gerektirmemektedir. Çünkü kıyasa anlam bakımından değil suret bakımından yaklaşılmalıdır. Halbuki seçmeli kıyaslarda şartlı öncülde lüzumun tam olup olmadığı veya şartlı öncülün döndürülebilir olup olmadığı ona suret bakımından değil anlam bakımından yönelmektir. Kıyaslarda şayet bu tür konulara odaklanılacak olursa o zaman kesin yüklemli kıyasların öncülleri hakkında da açıklayıcı bilgilerin verilmesine ihtiyaç duyulacaktır. Nasıl ki kesin yüklemli kıyasların öncülleri hakkında örneğin yüklemli konularına denktir, konuları şöyledir ve nicelikleri ise böyledir şeklinde detaylı bilgiler verilmiyorsa aynı şekilde de seçmeli kıyaslarda da şartlı öncül hakkında onun lüzumu tamdır veya değildir gibi ayrıntılı bilgilerin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamalıdır. Dolayısıyla istisna öncülünde art-bileşenin aynısının sonuç vermesi için ön-bileşenin aynısının istisna edilmesi veya ön-bileşenin çelişğinin sonuç vermesi için art-bileşenin çelişğinin istisna edilmesi şeklindeki seçmeli kıyaslara da yalnızca o olmaları itibariyle bakılmalıdır.¹⁹ Bu itibarla bakıldığında da o ikisinin sonuç vermeyeceği ortadadır.²⁰ Kâtibi de İbn Sînâ'nın *Şifâ*'da yer verdiği bu tartışmayı aynen eserine taşımakta ve İbn Sînâ'nın verdiği cevapları benimsiyor gözükmektedir.²¹

¹⁷ Kâtibi, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 251a.

¹⁸ İbn Sînâ, *Şifa: Kıyas*, 391.

¹⁹ İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyas*, 391. Aynı sorun Sâvî'nin de eserinde görülmektedir. Sâvî de İbn Sînâ'yla benzer biçimde bu soruyu yanıtlamaktadır. Bkz. Sâvî, *Besâirü'n-nasîriyye*, 169-170.

²⁰ İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyas*, 391-392.

²¹ Kâtibi, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 251b.

Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr* adlı eserinde İbn Sînâ merkezli bu tartışmayı nihayete erdirdikten sonra bu kez Fahreddîn Râzî kaynaklı bir konuyu farklı boyutlarıyla ele almaktadır.²² Râzî, *Mûlahhas* adlı eserinde seçmeli kıyasların sonuç veren iki ferdini yani ön-bileşenin istisna edilmesiyle art-bileşenin sonuç olarak elde edilmesi ve art-bileşenin çelişğinin istisna edilmesiyle ön-bileşenin çelişğinin sonuç olarak çıkması arasında sonuç verme adına farklar bulunduğunu iddia etmektedir.²³ Râzî'ye göre seçmeli kıyaslarda sonuca ulaştırma adına ilk sıradaki kıyas; yani ön-bileşenin istisna edilmesiyle art-bileşenin aynısının sonuç olarak elde edilmesi diğere nazaran daha açık ve doğrudandır.²⁴ İkinci sıradaki kıyas ise ancak bir aracı önerme vasıtasıyla sonuca ulaştırmaktadır; bu nedenle o, hem dolaylıdır hem de her zaman aracı görevi gören bir önermeye muhtaçtır.

Ona göre her hangi bir şey başka bir şeyi gerektirdiğinde burada birinci şeye yani gerektirene *melzûm* ikinci şeye yani gerektirilene ise *lâzım* adı verilmektedir. Bu lüzum ilişkisinden lâzımın yokluğu melzûmun yokluğunu gerektirir ilkesi doğmaktadır. Ona göre bu ilke seçmeli kıyaslara da uygulanmalıdır. Seçmeli kıyasların sonuç veren ikinci ferdi olan art-bileşenin çelişğinin istisna edilmesiyle ön-bileşenin çelişğinin sonuç olarak elde edilmesi, aslında lâzımın yokluğunun melzûmun yokluğunu gerektireceği ilkesine dayanmaktadır. Ona göre seçmeli kıyasların sonuç veren ikinci çeşidi bu bağliğından dolayı ikincidir.²⁵

Burada Râzî'nin yapmış olduğı seçmeli kıyasları melzûm-lâzım ilişkisi ve lâzımın yokluğu melzûmun yokluğunu doğurur ilişkisi çerçevesinde ele almaktır. İşte bu ilişki ve ilke dolayısıyla seçmeli kıyasta art-bileşenin çelişğinin istisnası ön-bileşenin çelişğini sonuç olarak vermektedir.

Ancak Kâtibî, Râzî'nin birinci sıradaki seçmeli kıyasın doğrudan, ikinci sıradaki seçmeli kıyasın ise dolaylı veya vasıtalı olarak sonuç verdiğı görüşü-

²² Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 251b.

²³ Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabı'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkiki, 184; Râzî, *Mantıku'l-mûlahhas*, 321.

²⁴ Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabı'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkiki, 184; Râzî, *Mantıku'l-mûlahhas*, 321.

²⁵ Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabı'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkiki, 184; Râzî, *Mantıku'l-mûlahhas*, 321.

nü kabul etmez. O, bu iki kıyas arasında doğrudan veya dolaylı şekilde ayırım yapılmasını da doğru bulmaz. Seçmeli kıyasın sonuç veren iki kısmının da sonuca doğrudan ulaştırdığını, dolayısıyla aralarında epistemik ve sonuç verme açısından fark bulunamayacağını, bilakis sonuç verme noktasında her ikisinin de eşit seviyede olacaklarını ifade etmektedir. Onun bu noktada Râzî'ye vermiş olduğu cevap Râzî'nin *Mülahasas* adlı eserine yazdığı *el-Münannas fi şerhi'l Mülahasas* adlı şerhinde daha belirgindir:

...bu konuda dikkat edilmesi gereken noktalar vardır. Biz bunun böyle olacağını kabul etmiyoruz. Bizde ne zaman bir şeyin başka bir şeyi gerektirdiği bilgisi hasıl olsa sonra da bununla beraber o vakit salt bu iki bilgidен dolayı lâzımın yokluğunun[intifa] melzûmun yokluğunu gerektirdiğini biliriz; aklımıza ne diğer bitişik şartlı yani birinci mülazemetin ters döndürmesi ne de onun taraflarının birbirini gerektirme durumu gelirse de (bu böyledir).²⁶

Burada, Kâtibi'nin bilhassa ters döndürmeden bahsetmesinin nedeni seçmeli kıyaslarda Râzî'nin art-bileşenin çelişğinin istisna edilerek ön-bileşenin çelişğinin sonuç olarak elde edilmesini ön-bileşenin aynısının istisna edilerek art-bileşenin aynısının sonuç olarak elde edilmesinin ters döndürülmüş hali olmasına bağlamasıdır. Yani ikinci seçmeli kıyas birinci seçmeli kıyasın ters döndürmesi olduğundan dolayı sonuç vermektedir. Kâtibi, bunu kabul etmeyerek birinci kıyasın ters döndürmesi olduğuna ihtiyaç duymadan seçmeli kıyasların ikinci çeşidinin de sonuç vereceğini, yukarıda aktarılan ifadelerle savunmaktadır.

Râzî bu düşüncesine bazı muhtemel itirazların yöneltilebileceğini de itiraf etmektedir. Şöyle ki; seçmeli kıyasta şartlı öncülün bitişik şartlı ve rastlantısal olması halinde sonuç vermeyeceği ittifakla kabul edilmektedir.²⁷ Örneğin bitişik şartlı önermeyi rastlantısal olarak "Her ne zaman insan konuşursa o halde eşek anırandır" şeklinde kurduktan sonra istisna öncülünde ön-bileşenin aynısının istisna edilmesi yani "ancak insan konuşandır" önermesi "o halde eşek anırandır" sonucu vermeyecektir.

²⁶ Kâtibi, *Münannas*, 161b. " وهذا فيه نظر لأننا لا نسلم ذلك فإنه متى حصل لنا العلم بلزوم أمر لأمر آخر ثم علمنا مع ذلك انتفاء اللازم جزما تجرد هذين علمين انتفاء الملزوم، وإن لم يخطر ببالنا تلك المتصلة الأخرى أعني عكس نقیض الملازمة الأولى ولا لزومها إياها

²⁷ Yukarıda seçmeli kıyasın ikinci şartında bahsedilmektedir.

Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır.

Ancak insan konuşandır.

Sonuç: o halde eşek anırandır, şeklinde çıkmamaktadır.

Çünkü kıyasın bu şekilde sonuç vermemesinin nedeni ise sonuç vermesi halinde *devre* neden olmasıdır.²⁸

Aynı şekilde istisna öncülünde bitişik şartlı ve rastlantısal önermedeki art-bileşenin çelişğinin istisna edilmesi de ön-bileşenin çelişğinin istisnası şeklinde sonuç vermeyecektir. Yukarıda bahsi geçen örnekteki istisna öncülünü "ancak eşek anıran değildir" şeklinde değiştirdiğimizde "o halde insan konuşan değildir" şeklinde bir sonuç çıkmayacaktır:

Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır.

Ancak eşek anıran değildir.

Sonuç: O halde insan konuşan değildir, şeklinde çıkmamaktadır.²⁹

Bitişik şartlı önermesi rastlantısal ilişkiye sahip ikinci seçmeli kıyas özelinde Râzî, kendi düşüncesine karşı şu şekilde bir itiraz yönelebileceğini aktarmaktadır: Şayet seçmeli kıyasta şartlı öncül; rastlantısal bitişik şartlı önermeden, istisna öncülü de art-bileşenin çelişğinin istisnasından tertip edilseydi ve bu seçmeli kıyasın da farazi sonuç vereceği kabul edilseydi sonuç vermesi lâzımın yokluğunun melzûmun yokluğunu gerektirir ilkesine istinaden ön-bileşenin çelişğini gerektirmek zorunda olacaktı. Çünkü Râzî, mutlak olarak seçmeli kıyaslarda art-bileşenin çelişğinin istisnasında kıyasın dolaylı olarak sonuç vereceğini savunmaktaydı. Art-bileşenin çelişğinin istisnası şeklindeki seçmeli kıyasın dolaylı olması nedeniyle sonuç vermesi için ihtiyaç duyacağı bitişik şartlı önerme de yukarıdaki "Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır" rastlantısal bitişik şartlı önermenin ters döndürmesi olan "Her ne zaman (eşek anıran değilse o halde insan konuşan değildir)dir" önermesi-

²⁸ Kâtibi, Şerhu keşfi'l-esrâr, 251b.

²⁹ Bu kıyas *modus tollens* olmasına rağmen sonuç vermemesinin nedeni şartlı öncülün rastlantısal olmasından kaynaklanmaktadır. Seçmeli kıyasın *modus tollens* ve *modus ponens* türleri için bkz. Nazım Hasırcı "Seçmeli Kıyaslarda Geçersiz Formlar" (ÖSS'ye Hazırlık Kitaplarında Görülen Mantık Yanlışı), Dini Araştırmalar, X/29, (2007): 145-160.

dir. Aynı zamanda döndürülmüş önerme lâzımının yokluğunun melzûmun yokluğunu gerektireceği düşüncesinin de tecessüm etmiş halidir.

Fakat itiraz edenler, Râzî tarafından aracı kılınacak bu önermenin ne gerekliliğinden (lüzumî) ne de rastlantısallığından söz edilebileceği kanısındadır. Gerekli olamaması “eşek anıran olmaması” ile “insanın konuşan olmaması” arasında herhangi bir lüzumiyet ilişkisinin kurulamamasından dolayıdır. Rastlantısal olamamasının nedeni ise şartlı önermenin iki tarafının olumsuz olması ve bu durumun da böyle bir şartlı önermenin rastlantısal önerme olarak adlandırılmayacağıdır. Nitekim bir şartlı önermenin rastlantısal olabilmesi için art-bileşenin varlığı, ön-bileşenin varlığına mutabık düşmesi yani her iki tarafın da varlıksal bir durumu ifade etmesi gerekmektedir. Halbuki onların olumsuz olmalarından dolayı bitişik şartlı önermenin tarafları arasında bu uygunluk gerçekleşmemektedir.³⁰ Bundan dolayı her iki tarafı olumsuz olan rastlantısal bitişik şartlı önermeden söz edilememektedir.

Râzî kendisinin ortaya koyduğu görüşlere itiraz edilebileceğini göz önünde bulundurarak farazi olarak itiraz eden bir grup oluşturmakta ve bu itiraz noktalarını zikretmektedir. İtiraz edenler; eğer Râzî “Her ne zaman (eşek anıran değilse o halde insan konuşan değildir)dir” şeklindeki ikinci önermenin doğruluğunu “her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır” şeklindeki birinci önermenin doğruluğunun zorunlu neticesi ve onun ters döndürmesi olarak kabul etmezse ona şu karşı delille cevap verilebileceğini söylemektedirler: Eğer bu ikinci önerme birinci önermenin doğru olmasından kaynaklı doğru ve onun ters döndürülmüş hali olmazsa bu taktirde döndürülmüş önermenin “bazen eşek anıran değilse o halde insan konuşandır” şeklindeki önermenin çelişğinin doğru olması gerekecektir. Halbuki doğru olmak zorunda kalan bu önerme ile “Her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır” şeklindeki önermeden oluşturulacak kıyasın sonuç vermesi imkansızdır. Bu da doğru olmak zorunda kalan önermenin geçersiz olduğunu açıkça ispat etmektedir. Yani muhal sonuç veren kıyası şu şekilde kurmaktadır:

- (i) Her ne zaman **insan konuşansa** eşek anırandır
Bazen eşek anıran değilse **insan konuşandır**

³⁰ Hanoglu, *Fahrüddin er-Râzî'nin Kitabü'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkiki, 185, Râzî, *Mantıku'l-mülâhhas*, 322.

O halde bazen eşek anıran değilse eşek anırandır.

Bu sonuç Râzî'ye karşı çıkanlar açısından muhal bir duruma işaret etmektedir. O halde "her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır" rastlantısal bitişik şartlı önermenin ters döndürmesi "her ne zaman eşek anıran değilse insan konuşan değildir" olmalıdır ve bu önerme "o halde eşek anıran değildir" şeklindeki art-bileşenin çelişiginin istisnasında baş vurulması gereken aracı önerme olmakla beraber doğru bir önerme de olmalıdır. Fakat bu önerme ne rastlantısaldır ne de gerekli bir bitişik şartlı önermedir. Sonuç olarak böyle bir durumla yüz yüze gelindiğinde Râzî'ye karşı çıkanlar açısından Râzî'nin seçmeli kıyasların ikinci çeşidi için öngördüğü ilke çökmektedir.

Râzî ilginç bir şekilde karşıtlarının iddia ettiği şeklindeki birinci önermenin (her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır) doğru olması halinde ters döndürme yoluyla doğrudan çıkarımı ve aracı kılınmak için zikredilen "her ne zaman eşek anıran değilse insan konuşan değildir" şeklindeki bitişik şartlı önermenin doğruluğunu kabul etmemektedir. Ayrıca karşı tarafın birinci bitişik şartlı önermenin doğruluğundan hareketle ikinci bitişik şartlı önermenin de doğru olacağına yönelik delillendirmesini de reddetmektedir. Ayrıca Râzî, ona itiraz edenlerin birinci önermenin doğru olmasından dolayı onun ters döndürmesi olan ikinci önermenin de doğru olması gerektiğini doğru olmaması durumunda onun çelişiginin doğru olacağını ve bunun da muhal bir sonuca yol açacağına da karşı çıkmaktadır. Râzî aksine böyle bir durumda elde edilen sonucun muhallik arz etmediğini, dolayısıyla birinci önermenin doğruluğundan hareketle onun ters döndürmesi olan ikinci önermenin de doğruluğunun ispat edilemeyeceğini belirtmektedir.

Râzî kendisine itiraz edenlere karşı eserine dahil ettiği İbn Sînâ menşeli cevabında, rastlantısal bitişik şartlı önermenin taraflarının zihinsel(zihni)-varlıksal(haricî) şeklinde bir ayrıma tabi tutulduğunda sorunun çözüme kavuşturulacağı görüşündedir. Bu ayrım dikkate alındığında Râzî muhal olarak bahsedilen durumun muhallik arz etmeyeceğini belirtir. Ancak bunun neden muhallik arz etmediğinin üzerinde ayrıntılı biçimde durmaz.³¹ Böyle bir rastlantısal önermenin neden muhallik arz etmediğinin açıklanmasını Kâtibi üst-

³¹ Hanoğlu, *Fahrüddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkiki, 184, Râzî, *Mantıku'l-mülâhhas*, 323.

lenmektedir. Kâtibî, çıkan sonucun ön-bileşeninde ifade edilen durumun yani “eşeğin anıran olmamasının” farazi olarak yani zihni olarak nazarı itibara alındığında doğru olacağını, art-bileşendeki durumun yani “eşeğin anıran olmasının” ise varlık itibarıyla dikkate alındığında doğru olacağını, bu nedenle bu farklı itibarlarla ikisinin bir araya gelmesinin ise muhallik arz etmediğini ifade etmektedir.³² Kâtibî’ye göre “her eşek anırandır” kendinde (bi-nefsihi) doğru olduğunda rastlantısal olarak onunla birlikte farazi olarak düşünülen her önerme örneğin “her eşek anıran değildir” önermesi gibi önermeler de doğru olabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında taraflarında farklı itibarlar dikkate alındığında rastlantısal olarak “Her ne zaman her eşek anıransa o halde her eşek anıran değildir” önermesi doğru olmaktadır.

Râzî, bu muhalliği ortadan kaldırmakla rastlantısal bitişik şartlı önermelerin ters döndürmesinin ilk esas önermenin ön-bileşeninin çelişğinin alınarak döndürülmüş önermede art-bileşen, art-bileşeninin çelişğinin alınarak ön-bileşen yapılmasını kabul etmemektedir. Bunu koymuş olduğu kuralla çelişmemek için yapmış görünmektedir.

Sonuç olarak Râzî seçmeli kıyasların sonuç veren ikinci türü olan art-bileşenin çelişğinin ön-bileşenin çelişğini; her halükarda “lazımın yokluğu melzumun yokluğu” ilkesine dayandığını ve bunun seçmeli kıyasta bitişik şartlı öncülünün türü farz edelim ki rastlantısal olsa bile geçerli olacağını iddia etmektedir.

2. Ayrık Şartlı Önermeden Kurulu Seçmeli Kıyaslar ile İlgili Problemler

Seçmeli kıyasın şartlı öncülü ayrık şartlı önermeden de oluşabilmektedir. Seçmeli kıyasın şartlı öncülünün ayrık şartlı önermeden oluşması halinde bitişik şartlı önermeden farklı olarak ayrık şartlı seçmeli kıyaslarda bitişik şartlı önermeden kurulu seçmeli kıyaslar için belirtilen üç şartın zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. Şart olarak burada sadece ayrık şartlı önermenin olumlu ve tümel olmasının belirtilmesi yeterlidir. Ayrık şartlı önermenin parçaları arasındaki ilişki, bitişik şartlı önermedeki gibi gerekli ve rastlantısal değil ‘inâdî ve rastlantısal şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ayrık şartlı önermenin tarafları

³² Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 251b.

arasındaki ilişkide her iki durumun yer alması seçmeli kıyasın sonuç verip vermemesini etkilememektedir. Bu nedenle ayrıık şartlı önermeden oluşan seçmeli kıyaslarda ayrıık şartlı önermenin 'inâdî veya rastlantısal olması yönünde bir üçüncü şart gerekmez.³³

Ayrıık şartlı önermeden oluşan seçmeli kıyas; ayrıık şartlı önermenin hakikiye ya da gayr-ı hakikiye olmasına göre ikiye ayrılmaktadır.

(a) Hakikiye: Ayrıık şartlı önerme hakikiye olduğunda ya sınırlı sayıda ya da sınırsız sayıda parçadan kurulu olabilir. Sınırlı sayıda parçadan kurulu olduğunda bu parçalar ya iki ya da ikiden daha fazla parçadan oluşabilir. Hakikiye ayrıık şartlı önerme şayet iki parçadan mürekkep oluşursa bu parçalar arasında ya olumluluk/olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisi ya da olumluluk/olumsuzluğun dışında farklı bir karşıtlığa dayalı ilişki meydana gelebilir.

İki parçadan oluşan ayrıık şartlı önermenin tarafları arasında olumluluk ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisine gelince o, şu şekilde gösterilebilir: Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir. Seçmeli kıyasta istisna öncülünde bu taraflardan birinin istisna edilmesi halinde örneğin 'öyledir' denilmesi durumunda sonuç, art-bileşenin istisnası şeklinde yani "öyle değildir değildir" çıkmaktadır. Bu parçalardan herhangi birisinin çelişğinin istisna edilmesi halinde ise sonuç, diğer parçanın aynısı şeklinde çıkmaktadır. Fakat her iki durumda da istisna öncülüyle sonuç aynı şeyi ifade etmektedir. Yani seçmeli kıyas şu şekilde oluşmaktadır:

Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir,

Ancak bu şey öyledir,

O halde öyle değildir) değildir, şeklinde sonuç çıkmaktadır.

Örnekte de görüldüğü üzere sonuç, istisna edilen öncülün aynısıdır. Çünkü sonuç önermesinde ifade edilen iki olumsuz durum; nihayetinde olumlu olduğu için "bu şey öyledir" anlamına gelmektedir. Bu şey öyledir sonucu da istisna öncülündeki durumla aynı şeyi karşılamaktadır. Kâtibi'ye göre çıkan sonucun istisna öncülüyle aynı olması, açık biçimde bu tür seçmeli

³³ Kâtibi, Şerhu keşfi'l-esrâr, 253b.

kıyasın bir fayda sağlamayacağına delalet etmektedir.³⁴ Bundan dolayı ayrık şartlı önermenin parçaları arasında olumlu ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisinin olduğu seçmeli kıyasların kullanımından kaçınılmalıdır.

Aynı şekilde seçmeli kıyas şu şekilde kurulduğunda sonuç ile istisna öncülü aynı olmaktadır:

Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir,
Ancak öyle değil değildir,
O halde öyledir.

Birinci örnekte bahsedilen durumla buradaki örnekte bahsedilen durum örtüşmektedir. Nitekim bu örnekte de istisna öncülü ve sonuç öncülü aynı olmaktadır. Yani istisna öncülünde “ancak öyle değil değildir” demekle, sonuçta “o halde öyledir” demek aynı şeyi karşılamaktadır.

Sonucun, kıyasın öncüllerinden daha açık bir bilgiyi ifade etmemesi nedeniyle ayrık şartlı önermelerin parçaları arasında olumlu/olumsuzluk ilişkisine dayalı karşıtlığın kurulması pek de tercih edilecek bir kıyas değildir. Buna rağmen Kâtibî, şartlı öncülde ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyle birlikte yer aldığı ve ayrık şartlı önermede olumlu ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisinin bulunduğu seçmeli kıyaslara da rastlanılabileceğini ifade etmektedir. Ayrık şartlı önermeyle birlikte bitişik şartlı önermenin şartlı öncülde yer aldığı seçmeli kıyası ise şu şekilde örnek vermektedir:

Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir, eğer öyle değilse A, B’dir.
Ancak A, B değildir,
O halde bu şey öyledir.³⁵

Ancak ona göre bu seçmeli kıyasın istisna öncülü tam olarak şartlı öncülün bir tarafından alınmamıştır. Bilakis istisna öncülü şartlı öncülün bir tarafının lâzımından seçilmiştir. Lâzım durum da ayrık şartlı önermenin bir tarafı olan “öyle değildir” ifadesinin bitişik şartlı önermede melzûm yapılmasından neşet etmektedir. Bu durumda istisna öncülü, ayrık şartlı önermenin bir kıs-

³⁴ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 252b.

³⁵ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 252b.

mının istisnasıyla değil ayrık şartlı önermeyle birlikte zikredilen bitişik şartlı önermenin bir parçasından yapılmaktadır. Böyle bir kıyasta da şartlı öncülde yer alan ayrık şartlı önermenin olumlu ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisinden çıkacak sonuç, ancak bir bitişik şartlı önermenin zikredilmesine ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla ayrık şartlı önermenin kendisi sonuç verme yeterliliğine sahip olamamıştır. Bu nedenle Kâtibî tarafından bu tür bir kıyasın kurulması da aynı şekilde faydalı bulunmamaktadır.³⁶

Olumlu ve olumsuzluğa dayalı söz konusu karşıtlık ilişkisinin yerine Kâtibî, ayrık şartlı önermenin tarafları arasında olumlu ve olumsuzluk dışında bir ilişki kurulmasını tavsiye etmektedir. Örneğin şunun gibi:

Sayı ya tektir ya çifttir;

Ancak sayı tektir;

O halde sayı çift değildir.³⁷

Seçmeli kıyaslarda ayrık şartlı önermenin parçaları arasındaki karşıtlık ilişkisi tek ve çift arasındaki karşıtlık ilişkisi gibi olması durumunda dört şekilde de sonuç çıkabilmektedir: (i) Ön-bileşenin aynısının istisnası art-bileşenin çelişliğinin istisnasını, (ii) ön-bileşenin çelişliğinin istisnası art-bileşenin aynısını, (iii) art-bileşenin aynısının istisnası ön-bileşenin çelişliğinin istisnasını ve (iv) art-bileşenin çelişliğinin istisnası da ön-bileşenin aynısının istisnasını sonuç olarak vermektedir. Ayrıca sonuçta çıkan durum ile istisna öncülünde ifade edilen durum birbirinden farklı olmaktadır.

Seçmeli kıyasta ayrık şartlı önermenin çeşidi hakikiye olduğunda parçalarının sayısı ikiden daha fazla olması da mümkündür. Böyle bir durumda ayrık şartlı önermenin parçalarının ya sınırlı ya da sınırsız sayıda olabilmesi muhtemeldir. Eğer "sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir" gibi sınırlı sayıda olursa istisna öncülünde üç parçadan herhangi birinin aynısının istisnası; ya geri kalan parçaların toplamının oluşturduğu ayrık şartlı önermenin çelişliği şeklinde sonuç vermekte ya da tek tek geri kalanların her birinin sonuçta zikredilmesi şeklinde netice vermektedir.³⁸ Yani, ayrık şartlı önermenin parça-

³⁶ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 252b.

³⁷ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 252b.

³⁸ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 253a.

ları ikiden fazla olduğunda sonuç, iki veya daha fazla çıkabilmektedir. Ya da tek bir netice çıkabilmektedir. Ancak bu durumda bir kıyastan iki farklı sonuç çıkabilir.

Örneğin;

“Sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir” önermesinden iki sonuç çıkmaktadır.

(i) Birinci sonuç:

Sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir.

Ancak sayı eşittir,

O halde; sayı artan değildir,

O halde; sayı azalan değildir.

şeklinde iki sonuç çıkabilmektedir.

(ii) İkinci sonuç:

Sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir;

Ancak sayı eşittir;

O halde (sayı ya artandır ya da azalandır) değildir.

Bu durumda ise tek sonuç çıkmaktadır.

Bu kıyastan tek bir sonucun çıkması, yukarıdaki gibi çıkabilecek sonuçların yüklemli önerme şeklinde ifade edilmesiyle değil çıkabilecek muhtemel sonuçların ayrık şartlı önerme formatına getirilmesi ve bu ayrık şartlı önermenin çelişğinin alınmasıyla yapılmaktadır. Buradaki sonuç, yukarıdaki ayrı ayrı sonuçların yani “sayı o halde azalan değildir” ve “sayı o halde artan değildir” ayrık şartlı önerme haline getirilerek “sayı (ya artandır ya da azalandır) değildir” şeklinde ifade edilmesidir. Bu durumda ayrık şartlı önerme halinde ifade edilen sonuç tek bir sonuca indirgenmektedir.

Kâtibî açısından sayıları belli ve sınırlı olması şartıyla ayrık şartlı önermenin üç ve daha fazla parçadan kurulu olması ile iki parçadan oluşan ayrık şartlı önerme arasında sonuç verme adına farklılıklar bulunmamaktadır. Zira

ikisi de sonuç verme noktasında eşittirler. İki parçadan oluşan ayrık şartlı önerme, seçmeli kıyasta bir parçanın istisna edilmesiyle diğer parçanın çelişmesini sonuç olarak verirken üç ve daha fazla ama sınırlı sayıdan oluşan ayrık şartlı önermede istisna öncülünde bir parçanın istisnası diğer parçalardan oluşturulan ayrık şartlı önermenin çelişmesini sonuç olarak vermektedir.

Ancak Kâtibî açısından seçmeli kıyastaki ayrık şartlı önerme sonsuz sayıda parçadan mürekkep olursa istisna öncülünde bu parçalardan her hangi birinin istisna edilmesiyle oluşturulan seçmeli kıyastan sonuç çıkartılamaz.³⁹ Örneğin (sayı ya birdir ya ikidir ya da.....) şeklinde bir ayrık şartlı önerme tertip edilse bu önermenin içerisinden istisna öncülünde "sayı birdir" şeklinde istisna edilse sonuç çıkmaz. Çünkü geri kalan sayılar zapt edilmediğinden dolayı onlarla birlikte sonuçta bir olumsuz ayrık şartlı önerme tertip edilmesi imkansızdır.⁴⁰

Sayı ya birdir, ya ikidir ya da

Ancak sayı birdir,

?

Kâtibî, sonuç vermeyen sınırsız sayıda parçadan oluşan ayrık şartlı önermenin yer aldığı seçmeli kıyasın, sonuç veren ikiden daha fazla sınırlı sayıda parçadan oluşan ayrık şartlı önermenin yer aldığı seçmeli kıyas gibi olduğunu iddia edenlerin görüşlerine de bu noktada çürütmektedir. İtiraz edenler ayrık şartlı önermede örneğin "sayı ya ikidir ya üçtür ya dördtür ya da bunun dışındadır" şeklinde sınırsız sayıda parça yer alabileceğini istisna öncülünde ise örneğin "sayı ikidir" şeklinde bir önermenin kurulabileceğini ve sonucun da "o halde sayı geri kalanlar değildir" şeklinde çıkabileceğini savunmaktadır.

Ancak Kâtibî iddia edilen bu düşünceye, kurulan yeni ayrık şartlı önermenin sınırsız sayıda değil de iki parçadan oluştuğunu ifade ederek onlara tam bir delille karşı koymaktadır. Nitekim ayrık şartlı önerme sınırsız sayıda parçadan oluştuğu iddia edilmesine rağmen böyle bir durumda sınırsız sayıdaki parçalar iki parçaya indirgenmektedir. Şöyle ki "sayı; ya ikidir ya üçtür ya dördtür ya da onların dışındadır" önermesi "sayı ya ikidir ya da onun dı-

³⁹ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 253a.

⁴⁰ Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 253a.

şındadır” şeklinde iki parçadan oluşan ayrık şartlı önermeye çevrilmektedir. Bu nedenle sınırsız sayıda olduğu iddia edilen ayrık şartlı önerme aslında sınırlı bir hale getirilmekte ve iki parçaya indirgenmektedir.⁴¹ Dolayısıyla Kâtibî ayrık şartlı önermesi sınırsız sayıda parçadan oluştuğu iddia edilen böyle bir seçmeli kıyası kabul etmemektedir.

(b) Gayr-ı Hakikiye: Bu adlandırma seçmeli kıyastaki ayrık şartlı önermenin hakikiye dışında mâni’atü’l-cem’ ya da mâni’atü’l-hulüvv olduğunu belirtmek için tercih edilmektedir. Eğer ayrık şartlı önerme mâ’niatü’l-cem’ olursa bu durumda sadece istisna öncülünde bir tarafının aynısının istisna edilmesi diğer tarafının çelişği şeklinde sonuç vermektedir.⁴² Bunun dışında istisna öncülünün şartlı önermenin bir tarafının çelişğinin istisna edilmesi diğer tarafının aynısını sonuç verdirtmemektedir.

Örneğin; “bu şey ya bitkidir ya da cansızdır” dendiğinde istisna öncülünde bu iki taraftan birinin aynısının istisna edilmesi diğer tarafının çelişğini sonuç olarak çıkmasına neden olmaktadır:

“Bu şey ya bitkidir ya da cansızdır
Bu şey bitkidir
O halde bu şey cansız değildir.”

Ancak istisna öncülünde bir tarafın çelişğinin istisna edilmesi ise sonucun diğer tarafın aynısı olarak çıkmasını gerektirmemektedir. Aynı örnek üzerinden aşağıdaki gibi bir kıyasın tertip edilmesi sonuç vermemektedir:

“Bu şey ya bitkidir ya da cansızdır
Bu şey bitki değildir
O halde cansızdır” denilemez.

Bu kıyasın netice vermemesinin nedeni ayrık şartlı önermenin mâni’atü’l-cem’ olmasından dolayı parçalarının sadece bir arada toplanmalarının imkansızlığıdır. Buna karşın “bu şeyin” iki parçanın dışında olabilme imkanı yani

⁴¹ Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, 253a.

⁴² Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi kavâidi’l-mantikiyye*, thk. Mehdi Fazlullah (Beyrut, el-Merkezü’l-sekâfi’l-Arabî, 1998), 229.

mâni'atü'l-hulüvv olması ise halen mevcuttur. Bundan dolayı istisna öncülünde bir tarafın çelişğinin istisnası yani yukarıdaki örnekteki "bu şey bitki değildir" denilmesi diğer tarafın aynısını intaç ettirmemektedir. Zira "bu şey bitki değildir" denildiğinde zorunlu olarak "o şey cansızdır"ın sonuç olarak çıkması beklenemez. Bunun yerine sonucun örneğın "bu şey insandır" ya da "bu şey hayvandır" gibi seçeneklerin de çıkması mümkündür.

İkinci seçenek olarak gayr-ı hakikiyeden murat, seçmeli kıyastaki ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-hulüvv olmasıdır. Ayrık şartlı önerme mâniatü'l-hulüvv olduğunda sonuç sadece istisna öncülünde ayrık şartlı önermede zikredilen taraflarının birinin çelişğinin alınmasıyla çıkmaktadır.⁴³ Örneğın "Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır" şeklinde ayrık şartlı önerme tesis edildiğinde bu iki taraftan birinin çelişğinin istisna öncülünde zikredilmesi yani "Abdullah denizde değildir" ya da "Abdullah boğulmuştur" denilmesi sonuç vermektedir. İstisna öncülünde taraflardan birinin aynısının alınması halinde ise böyle bir kıyastan sonuç çıkmamaktadır.

Sonuç verenlerin örnekleri:

- (i) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır
Abdullah denizde değildir
O halde boğulmamıştır.

- (ii) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır.
Abdullah boğulmuştur
O halde denizdedir.

Sonuç vermeyenlerin örnekleri:

- (i) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır
Abdullah denizdedir

?

⁴³ Kâtibi, eş-Şemsiyye fî kavâidi'l-mantikiyye, 229.

- (ii) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır
 Abdullah boğulmamıştır
 ?

Mâni'atü'l-hulüvv olan ayrık şartlı önermenin taraflarının aynısının istisna edilmesiyle kıyastan sonuç elde edilememesinin nedeni bir tarafın aynısının istisnasının diğer tarafın çelişimini vermemesidir. Nitekim sonuç vermeyenlerin birinci örneğinde istisna öncülünde "Abdullah denizdedir" denildiğinde sonuç o halde Abdullah boğulmuştur şeklinde çıkmayabilir. Zira ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv olduğu için iki parçanın da bir arada toplanması caiz olduğundan sonuçta "Abdullah boğulmamıştır" ifadesi de çıkabilecektir. Bu nedenle mâni'atü'l-hulüvv tarzı önermelerden seçmeli kıyasların kurulması halinde istisna öncülünde bir tarafın aynısının istisna edilmesi diğer tarafın çelişiminin sonuç olarak çıkmasına vesile olamaz.

Sonuç

Günümüzde İslam mantık tarihine ait birçok konu ele alınıp enine boyuna tartışılmış değildir. Bunun yanında mantık alanında telif edilen eserler de siret ve suret bakımından da tam anlamıyla incelenmemiştir. Bu alandaki incelemeler daha çok Fârâbî-İbn Sînâ-İbn Rüşd çizgisine hasredilip Doğu'da İbn Sînâ sonrası gelişen İslam mantığındaki meseleler yeterince ele alınmamıştır. Halbuki Doğu'da Râzî, Hûnecî, Ebherî, Kâtibî ve Tûsî gibi İslam mantıkçıları tarafından mantığın çeşitli konuları hakkında farklı fikirler serdedilmeye devam etmiştir. Bu anlamda İbn Sînâ sonrası İslam mantıkçıları tarafından odak noktası haline getirilen mantığın temel konularından biri de seçmeli kıyaslardır. Bu konunun tarihi süreç içerisinde odak noktası haline gelmesi kuşkusuz Râzî'nin seçmeli kıyasların öncüllerine ve sonuç veren şekillerine yönelik yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Bu farklı yaklaşımları toplayıp bir araya getiren ve İbn Sînâ düşüncesiyle onların muhasebesini yapan mantıkçılardan biri de Kâtibî'dir. Kâtibî, İbn Sînâ'nın seçmeli kıyaslar için ortaya koyduğu kurucu ana düşüncelerle Râzî'nin eleştirilerini harmanlayarak bu konuda kendi düşüncelerini şekillendirmiştir. Bu anlamda Kâtibî tarafından seçmeli kıyasların yapısının ve öncüllerinin detaylı biçimde ele alınıp incelendiğini

ifade edebiliriz. Kâtibî, İbn Sînâ'nın kıyasın taksimi için yaptığı kesin ve seçmeli kıyas şeklindeki ayrımı benimseyip bu geleneği devam ettirmiştir. İbn Sînâ ve Râzî'nin seçmeli kıyaslar hakkında ileri sürdüğü temel düşünceler Kâtibî tarafından ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Seçmeli kıyaslar gibi farklı düşüncelerin ileri sürüldüğü diğer mantık konularını da tespit edebilmek için mantık alanında üretilen geniş kapsamlı literatürün gün yüzüne çıkartılması ve incelemeye tabi tutulması önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Durusoy, Ali. "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme". *İslami İlimler Dergisi*, 2 (2010): 9-20.
- el-Ebherî, Esîrüddîn. *Keşfu'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitâbu'l-kıyâs*, thk. Refik el-'acem, (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), Beyrut: Darü'l-meşrik, 1987.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitabü'l kiyâsi's-sagîr 'ala tarikati'l-mütekellimin*, (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), Beyrut: Darü'l-meşrik, 1987.
- el-Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitabü'l kiyâsi's-sagîr*, nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.
- Hanoğlu, İsmail. *Fahrüddin er-Râzî'nin Kitabü'l-mulahhas fî'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkiki, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2009.
- el-Kâtibî, Ali b. Ömer. *Aynü'l-kavâid fî'l-mantık*, Süleymaniye Ktp Ragıp Paşa 1481.
- el-Kâtibî, Ali b. Ömer. *Bahru'l-fevâid fî şerhi 'ayni'l-kavâid*, Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, 1481.
- el-Kâtibî, Ali b. Ömer. *eş-Şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkiyye*, thk. Mehdî Fazlullah Beyrut: el-Merkezü's-sekâfi'l-'Arabî, 1998.
- el-Kâtibî, Ali b. Ömer. *Münannas fî'l-mantık*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 1680.

- el-Kâtibî, Ali b. Ömer. *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, Süleymaniye Ktp., Carullah, 1417.
- el-Rouayheb, Khaled. "Introduction", *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, nşr. Khaled el-Rouayheb, Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, h. 1389.
- el-Rouayheb, Khaled. "Post-Avicennan Logicians on the Subject Matter of Logic: Some Thirteenth-and Fourteenth-Century Discussions", *Arabic Sciences and Philosophy*, 22 (2012).
- es-Sâvî, Zeynüddîn. *el-Besâirü'n-Nasîriyye fî ilmi'l-mantık*, nşr. Refik el-Acem, Beyrut: Daru'l-fikri'l-Lübnânî, 1993.
- es-Semerkindî, Şemsüddîn. *Kıstâsu'l-efkâr fî tahkiki'l-esrâr*, thk. Necmeddin Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- es-Sühreverdî, Şehâbeddin. *el-Meşâri' ve'l-mutârahât*, thk. Maksud Muhammedî, Eşref Âlî Pûr, Köln-Beyrut: Menşûratü'l-cemel, 2011.
- et-Tûsî, Nasîruddîn. *Esâsü'l-iktibâs fî'l-mantık*, thk. Hasan eş-Şafii ve Muhammed Sa'id Cemalüddîn, Kahire: Meclisü'l-alâi's-sekâfe, 2004.
- İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillâh. *en-Necât fî hikmeti'l-mantikiyye ve't-tabî'iyye ve'l-ilahiyye*, thk. Macid Fahri, Beyrut: Dâru'l-afaki'l-cedide, 1985.
- İbn Sîna, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillâh. *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillâh. *Kitâbu'l-evsat fî'l-mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 213.
- İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillâh. *Kitabü'ş-şifâ: Kıyas*, thk. İbrahim Medkour, Kahire: el-Heyetü'l-âmmeli-şuûni'l-metâbi'i'l-emîriyye, 1964.
- Hasırcı, Nazım. "Seçmeli Kıyaslarda Geçersiz Formlar" (ÖSS'ye Hazırlık Kitaplarında Görülen Mantık Yanlışı). *Dini Araştırmalar*, X/29, (2007): 145-160.
- Râzî, Fahreddîn. *Lübâbü'l-işârât*, nşr. Said Atiyye, Mısır: Matbaatü's-saade, h. 1355.

Râzî, Fahreddîn. *Mantıku'l-mülâhhas*, thk. F. Karameleki-A. Asgarinejad, Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı İmam Sâdık, h. 1382.

Yeşil, Mustafa. *Fârâbî'de ve Quine'da Dil-Anlam ve Doğruluk İlişkisi*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015.